

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת בלק וי"ז בתמוז, תשס"ד
מספר 555מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

האבכה בחודש הרביעי?

עם חורבן הבית הראשון נקבעו ארבעה צומות: של החודש הרביעי (י"ז בתמוז), החמישי (ט' באב), השביעי (צום גדליה - ג' בתשרי) והעשירי (י' בטבת). צומות אלה מוזכרים בזכריה, כאשר העם שואל את הנביא בעת שיבת ציון: "האבכה בחודש החמישי?" (זכ' ז:ג). צום תשעה באב היה נהוג כנראה גם בימי הבית השני, ולומדים זאת מהמשנה המציינת את צאת השליחים בראש חודש אב (בזמן הבית), מפני הצום (ראש השנה יח, א). וכן אומר הרמב"ם בפירושו למשניות. הגמרא מבדילה בין צום תשעה באב ויתר הצומות באמרה: "שני תשעה באב מפני שנכפלו בו הצרות" (ראש השנה יח, ע"ב).

ההלכה הראשונית קבעה את הצומות כמנהג, כמו שכתב הרמב"ם: "ונהגו כל ישראל בזמנים אלו להתענות" (הלכות תעניות ה, ה). ה"מגיד משנה" מוסיף הערה ללא אסמכתא: "ועכשיו נהגו הכל כמו שאמר רבנו והרי הן חובה על כל ישראל עד שיבנה בית המקדש" (שם).

עם קום המדינה, וביתר שאת לאחר שחרור ירושלים במלחמת ששת הימים, עלה מחדש נושא הצומות. אין שאלה לגבי תשעה באב, וברור שהצום ביום זה הוא בתוקפו, הן משום שיום זה מסמל את חורבן בית המקדש שעדיין אינו עומד על תלו, הן מהסיבה הפורמלית שאף בזמן בית שני צמו ביום זה, וכן ממאמר הגמרא הנזכר לייחודו של יום זה. ואולם ראוי לבחון אם בימינו יש לחייב לצום בשלושת הצומות: י"ז תמוז, צום גדליה ועשרה בטבת. השאלה מתעוררת עתה שוב, עם פרסום ספרו של הרב יוסף תבורי, "מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", שבו נאמר כי אין ראיות של ממש לקיום שלושת הצומות בתקופת הבית השני ובתקופת אמוראי בבל. וכך כותב הרמב"ם: "ובבית שני לא היו מתעניין לא עשרה בטבת ולא שבעה עשר בתמוז, אלא מי שהיה רוצה מתענה" (פרוש למשניות ר"ה פ"א מ' ג). הרדב"ז מסיק זאת גם הוא משאלת העם המובאת בזכריה, שנסבה רק על צום אב, "משמע בשאר התעניות לא היו רגילין בהם" (חלק ב' ס' תרע"ב).

המקור להבחנה מתי הצומות תקפים ומתי אינם תקפים הוא התלמוד במסכת ראש השנה יח, ע"ב המתייחס לפסוק בזכ' ח:יט: "כה אמר ה' צבאות, צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה". הגמ' מביאה את דברי רב פפא:

בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה, יש גזרת המלכות - צום, אין גזרת המלכות ואין שלום - רצו מתעניין רצו אין מתעניין.

רש"י מאוד נחרץ באשר לפירוש המילה "שלום", ואומר: "שאיין יד העובדי כוכבים תקיפה על ישראל", ואז "יהיו לששון ולשמחה ליאסר בהספד ובתענית". הגמרא אינה תולה את ביטול התעניות בבניין בית המקדש, ופירוש רש"י הוא חד-משמעי, שביטול שלושת הצומות הללו תלוי במצבו המדיני של עם ישראל. ה"מגיד משנה" תולה את ביטול הצומות הללו בבנייתו של בית המקדש, ובימינו סובר כמותו הרב זווין בספרו "המועדים בהלכה", ואולם שני מקורות אלה אינם מסתמכים על פשוטו של תלמוד.

רבנו חננאל (שם) תולה את הששון והשמחה בהיות בית המקדש על תלו, אך לא את ביטול הצומות. וכך הוא כותב:

בזמן שיש שלום, כלומר כל זמן שבית המקדש קיים, יהיה לששון ולשמחה. יש גזירה - צום, אין גזירה ואין שלום, כגון עתה בזמן הזה (ההדגשה שלי), רצו - מתעניין, רצו - אין מתעניין.

ניתן גם להסביר את הגמרא לפי רש"י, הר"ח והרמב"ם, שמצב של ששון ושמחה הוא רק כאשר המקדש קיים, ועם ישראל עצמאי. תחולת הצום תלויה בעצמאות המדינית ובמצב הגזרות על ישראל בלבד. בשלהי בית שני, המקדש אמנם היה קיים, אך השלטון היה בידי רומי, ולכן לא היה מצב של שלום על פי הגדרתו של רש"י. לפיכך, צמו בתשעה באב בזמן ההוא, ובשלושת הצומות האחרים התענו רק אלה שרצו להתענות, כמובא בשם הרמב"ם והרדב"ז למעלה.

בזמן הגלות באירופה בימי הביניים אומר הטור (ר' יעקב בן הרא"ש, ספרד, המאה הי"ד) או"ח תק"נ: והאידנא דליכא שלום וליכא שמד רצו מתענין רצו אין מתענין ופירוש דליכא שלום שהבית חרב וליכא שמד במקום ידוע בישראל, רצו רוב ישראל והסכימו עליהם שלא להתענות - אין מתענין. רצו רוב צבור - מתענין. אמנם הפרשנות שלו, בניגוד לאחרים, היא שמצב של שלום הוא כאשר בית המקדש עומד על תלו. עכ"פ, אף בגלות, באין עצמאות מדינית, הצום תלוי רק ברצון הציבור.

רבי ביטא בצורה חדה את עמדתו בדבר ביטול האבל ב"ז בתמוז. במסכת מגילה (ה, ע"ב) מסופר כי "רבי ... רחץ בקרונה של ציפורי בשבעה עשר בתמוז", ומפרשים: עשה מעשה בפרהסיא, להראות שהרחיצה מותרת ביום זה. האם גם ביטל את הצום? לפי התוספות יש סברה שלא ביטל הצום, אך לדעת ר' יעקב מעמדין אכן ביטל את הצום, וכך הוא אומר בפירושו, בהסתמך על מאמר חז"ל בתענית (י, ע"ב), שאף מי שאכל בתענית, אל יראה מתענג: "וכיון דשרי מרחץ כל שכן אכילה ושתייה שכל הציבור צריכין להם, פשיטא דשרי". ור' יעקב מסביר: "ומשום דרבי בימי אנטונינוס הוה, ושלום היה לו מכל עבריו, להכי אורי עובדא בפרהסיא דאפילו מידי דתענוג שרי (לכן הראה עובדה בפרהסיא שאפילו עניין תענוג מותר), כי אין מתענין". יש לזכור כי מדובר בתקופה של אוטונומיה חלקית בלבד, ולא בתקופה של עצמאות מדינית.

חיזוק לדברי ר' יעקב מעמדין ניתן בשו"ת תשב"ץ (ח"ב, ס' רע"א, ד"ה אין ספק). לפי התשב"ץ הצומות הם מתקנת הנביאים, עם חורבן הבית הראשון, וחלים מאז. תקנת הנביאים אינה מבדילה בחומרות הצום בין ט' באב ושלושת הצומות האחרים. וכך כתב: "רבי רחץ בקרונה של ציפורי ב"ז בתמוז", כלומר, שהתיר דבר שהיה אסור על פי המנהג, והוא הדין לשאר החומרות. יותר מכך, אומר התשב"ץ, בזמן התנאים היו תקופות שהיו בהן גזרות ותקופות אחרות שלא היו בהן גזרות, וחובת הצום חלה רק בתקופות שבהן היו גזרות. וכן הוא מוסיף, שכאשר היו גזרות בארץ ישראל, לא היו גזרות בבבל, ולכן בבבל לא הייתה חובת התענית.¹

הגמרא (שם) מספרת על רבי כי "בקש לעקור תשעה באב, ולא הודו לו". קטע זה מובא גם בירושלמי. בבבלי מובא הסיפור על ידי ר' אלעזר, ובירושלמי על ידי ר' אבא בר זבדא. בשני המקומות משיב עמיתו של מביא הסיפור כי "לא כך היה מעשה, אלא תשעה באב שחל להיות בשבת הוה ודחינו (רצה רבי לבטלו בשנה זאת בלבד, מאחר וכבר נדחה הצום ליום ראשון), ולא הודו לו חכמים".

התוספות (שם, ד"ה ובקש) תמהים על הסברה כי רבי רצה לבטל את תשעה באב לגמרי, וזאת משני טעמים. הראשון - מאמרם במסכת תענית, שכל האוכל ושותה בתשעה באב אינו רואה בנחמת ירושלים. הטעם השני הוא הכלל שאין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו, אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמניין, ואם קבעו חכמים כי תשעה באב הוא צום, איך יכול רבי לבטל קביעתם? והתוספות משיבים מה שמשיבים. הטעם הראשון מתאים רק לצום תשעה באב, אך הטעם השני נכון גם כאשר לשלושת הצומות האחרים, ולפיכך יש לשאול כיצד יכול רבי לבטלם.

תשובה לכך ניתן למצוא בפירוש קרבן העדה בירושלמי במסכת מגילה (פ"א הלכה ד') לגמרא: "ביקש רבי לעקור תשעה באב". קא סלקא דעתך לגמרי רצה לעקרו, דאין צרה ואין שלום, רצו - מתענין. ואם כן אין בזה ביטול דברי ב"ד שתקנו צום תשעה באב, שכך התנו לכתחילה". כלומר, ביטול הצום על ידי רבי שריר, מאחר שאין כאן ביטול תקנת בית דין, שהרי לכתחילה נעשתה התקנה על תנאי, ואם מתקיים התנאי - הביטול בתוקף. לפיכך, מאחר שחובת הצום היא מדברי הנביאים (משנה ברורה או"ח תקמ"ט), הרי שהתנאי לביטול צום תמוז בעת שלום הוא מדברי הנביאים, ועל פי הפרשנות של רש"י ושל אחרים, שלום משמעותו עצמאות מדינית, ומי לנו סמכות כנגד דברי הנביאים.

מסתבר לפיכך כי בתקופות של אוטונומיה, אפילו חלקית, לא צמו את שלושת הצומות. מאז חורבן הבית לא היה מצב של עצמאות מדינית לעם היהודי, וכנראה מספרות קדומה לא חזו מצב של עצמאות מדינית ללא ביאת המשיח, ולכן לא פירשו את הגמרא בפשטותה, כפי שעשה זאת רש"י. היום, שיש לנו עצמאות מדינית, נראה שאין מקום לחייב לצום בימים אלו, גם לשיטתם של אלה האומרים שמדינת ישראל היא ראשית צמיחת גאולתנו

* המערכת מברכת בזל טוב את העורכת הלשונית, גב' ריבה רוטמן, ואת משפחתה לרגל נשואי בנה שמחה דן.
¹ תבורי מביא את דברי הגאונים (עמ' 403): "הילכך שלשת צומות - מי שאינו רוצה לצום, אין בכך כלום".

וגם לשיטתם של אלה המסתייגים מקביעה זאת. עובדה היא שיש לעם ישראל עצמאות מדינית שבה אין יד עובדי הכוכבים תקיפה על ישראל, וגם אין גזרה, ונראה לכן לענ"ד שיש להחיל על י"ז בתמוז את אמירת רש"י "ליאסר בתענית ובמספד".

ד"ר אביעזר ישראלי
יועץ לרשות המחקר

מתי יהיו הצומות לששון ולשמחה?

תגובה למאמרו של ד"ר אביעזר ישראלי לפרשת בלק

ד"ר אביעזר ישראלי ("האבכה בחודש הרביעי", דף שבועי מס' 555) כתב שלעניות דעתו "יש להחיל על י"ז בתמוז את אמירת רש"י "ליאסר בתענית ובמספד", בנימוק שיש לנו היום מדינה עצמאית. קשה לקבל אמירה בסגנון של פסיקת הלכה ממי שכנראה אינו מוסמך לפסוק. בדבריו מתעלם הכותב מהתייחסויות קודמות לשאלה זו, ומתבסס על פרשנות אחת - רש"י, חשוכה ככל שתהיה.

לא רק המגיד משנה סובר שביטול הצומות תלוי בבנין המקדש.² כך למשל הריטב"א (חידושים לראש השנה יח, ע"ב): "לא אמרו כי בזמן שיש שלום כלומר שישראל שרויין על אדמתם ובית המקדש קיים יהיו לששון ולשמחה".

מבין פוסקי זמננו, לא רק הרב ש"י זוין סובר שאין לבטל הצומות כל עוד לא נבנה המקדש, אלא רבים אחרים, ובתוכם גם מי שרואים בהליך שיבת ציון את ראשית צמיחת גאולתנו. הראי"ה קוק השיב בתמוז תר"פ: "במה שנוגע לסגולת הצומות, חושב אני כי עד אשר יכונן ה' את בית מקדשנו החרב לעינינו, בהר מרום הרים, לתפארת לעיני כל העמים, אי אפשר לנו לבטל אותם. וכאשר יאיר ה' לנו באור ישועתו הכוללת, ייהפכו הצומות כולם לששון ולשמחה ולמועדים טובים".³ ולאחר קום המדינה, כתב הריא"ה הרצוג בכ"ג תמוז תש"ט: "צום תשעה באב יסודו בחורבן בית המקדש, ולא נתבטל לא הוא ולא יתר הצומות".⁴ "יש שלום - ששון ושמחה", כאשר ישרור שלום במובן של שלמות, בבנין המקדש, או אז יתבטלו הצומות. והעלנו לתוכה ושמחנו בבנינה.

הרב יהודה זולדן
המדרשה לבנות

² ראה עוד: רבנו חננאל ראש השנה יח, ע"ב, הרמב"ן (תורת האדם מהדור' שעוועל עמ' רמג), טור או"ח סימן תקנ, ועוד.

³ **אגרות הראיה**, ד, ירושלים תשד"ס, עמ' סו.

⁴ הרב שמואל כ"ץ, "הרבנות הראשית ויום העצמאות", **הרבנות הראשית לישראל - שבועים שנה לייסודה**, ירושלים תשס"ב, עמ' 954; התייחסות דומה לאחר מלחמת ששת הימים, שם עמ' 1389. לאחר קום המדינה כתבו כך גם: הרב יהודה גרשוני, "האם עצמאות ישראל כוחה לבטל ד' התעניות?", **קול צופיך**, ירושלים תשמ"מ, עמ' רכא-רכה; הרב צבי יהודה קוק, **שיחות**, בהוצאת הרב שלמה אבינר, יום ירושלים תשכ"ח, עמ' 8; הרב יעקב אריאל, "דין תשעה באב בזמן הזה", **באהלה של תורה**, חלק ב, כפר דרום תש"ס, עמ' 269-273, ועוד. ראה מאמרי: "תקנת הצומות וביטולם", **מלכות יהודה וישראל**, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 436-443.